

mai fázisbeli eltolódásokban van. Ezt annak indoklásaként bocsátom előre, hogy miért nem szorítokozom a következőkben kizárólag Erdélyre.¹

A nyelv az identitás szerkezetében

Kétségtelen, hogy az identitásnak nincs általános, egységes modellje. Különböző jellegű identitások vannak. A különbségek, amelyek mögött történelmi és az adott csoport helyzetéből fakadó okok állnak, abban mutatkoznak meg elsősorban, hogy az adott identitás szerkezetben, identitásmodellben melyik lehetséges tényezőnek van meghatározó jelentősége. Az európai identitások jelentős része az állampolgársághoz kapcsolódik, és ez nem csupán a nemzetállamok többségi polgárait jellemző, hanem a csoportok egyenlő státusára és viszonylagos autonómiájára épülő országok polgárait is (ilyen nem csupán a francia, a svájci, de a finn identitás is). A diaszpóroidentitásnak – amilyen például a zsidó – a tradíció, jelentős mértékben vallási tradíció a meghatározó eleme. Ezekben az identitásokban kisebb jelentősége van a kommunikatív funkciójú beszélt nyelvnek, mint a hagyományokat őrző és hordozó szakrális nyelvnek.²

A Kárpát-medencei magyar identitás az országhatáron kívül nem kapcsolódhat az állampolgársághoz, már csak azért sem, mert az utódállamokban a kisebbségi közösségeknek alárendelt jogi státusuk van („másodrendű állampolgárok”), a többségi agresszív identitását a kisebbségi védekező (és részben rejtett) identitással kénytelenek ellensúlyozni. A tradíció fontos eleme ugyan ennek az identitásnak, mivel azonban a magyarok felekezetiileg még inkább megosztottak, mint állampolgárság tekintetében, ez a tradíció is – mint egyetlen közös elemhez – az anyanyelvhez kapcsolódik. Ha állampolgári státusát és felekezeti hovatartozását nézzük, a magyar Európa talán leginkább megosztott népe. Ebben a megosztottságban a közös nevező a magyar nyelv, amely annál is inkább betöltheti ezt az identifikáló szerepet, mivel areálisan beépült ugyan a közép-európai nagy régióba, alapvető elkülönítő sajátosságait megtartotta. Közeli rokon nyelvek ezt a szerepét nem veszélyeztetik, mint a horvátét a szerb, a szlovákét a cseh vagy a ruszinét az ukrán.

A vallás, a felekezeti hovatartozás markánsabban erősíti az identitást, ha annak éppen a nyelv révén etnikai jellege van (a protestáns egyházak elsősorban). Erdélyben a magyar identitás elkülönítésében általában fontos a keleti vagy a nyugati kereszténységhez tartozás, fontosabb, mint a romániai Moldvában, ahol a római katolikus egyház népegyházi jellege, a II. Vatikán Zsinat előírásai alárendelődnek az általánosabb egyházpolitikai törekvéseknek.³

Ez az oka tehát annak, hogy a Kárpát-medencei magyarok identitásában alaptényező a nyelv. Lanstyák István ezt így rögzíti: „... a szlovákiai magyarok nemzeti azonosság tudatának a nyelv – a magyar nyelv – nem járulékos, hanem központi ele-

me. Szemben az olyan etnikumokkal, mint amilyen környezetünkben a roma vagy a zsidó, távolabb pedig többek között a skót, a walesi, az ír vagy a maori, amelyek a nyelvcsere után is megtartották, illetve megtartják etnikai és kulturális önazonosságukat, azok a szlovákiai magyarok, akik feladják nyelvüket, egyben megszűnnek magyarok lenni. Ezért érdemes a helyzetünket meghatározó tényezők közül azokat kiemelni, amelyek hatással vannak vagy lehetnek a nyelvmegtartásra vagy éppen a nyelvcsereére.”⁴ Ehhez azt lehet még hozzátenni, hogy azok a szlovákiai, romániai stb. magyarok, akik „feladják nyelvüket”, nemcsak, hogy megszűnnek magyarok lenni, de neofitaként többnyire – hogy új identitásukat igazolják – buzgó nacionalistaként tűnnek föl.

A nyelv szerepe tehát valóban eltérő lehet az egyes közösségek identitásában (még inkább az egyes emberekében), ez viszont nem indokolhatja a társadalomtudományokban is meglévő, általánosan tagadó álláspontot. 2004 szeptemberében Kolozsváron, a 13. Élőnyelvi Konferencián Kontra Miklós mutatta be (Skutnabb-Kangas nyomán) azt a kétféle paradigmát, amely ideologikusan, a többségi és a kisebbségi (hatalmi és alárendelt) csoportok érdekei szerint tagadja, vagy elismeri a nyelvnek ezt a szerepét. „Manapság sok társadalomtudós (pl. Blommaert 2001, May 2001, Pennycook 2001) azt a véleményét hangoztatja, hogy nincs lényeges kapcsolat az anyanyelv és az identitás között. // Vannak, akik szerint az anyanyelv és egy második nyelv között csupán kis különbségek léteznek, melyek mennyiségiek, nem minőségiek, ezért az anyanyelv elvesztése, a nyelvcsere távolról sem akkora probléma, mint egyesek hiszik. Edwards (1984) például azt állítja, hogy a kisebbségek esetében a nyelv kommunikatív és szimbolikus értékei szétválaszthatók, s a szimbolikus értékek megmaradhatnak akkor is, ha a kommunikatívok hiányoznak.”⁵ Ez a posztmodern, liberális paradigma a magyarországi szociológiai kutatásokban is jelen van, sőt az erdélyire is kisugárzik.⁶

Annak sincs semmiféle megalapozottsága, hogy az egyes identitásmodellek között valamilyen „fejlődési” sorrendet és ennek alapján értéksorrendet feltételezzünk, tudniillik, hogy a fejlődés iránya az állampolgári identitás vagy éppen a világpolgári identitás volna, az identitásnélküliség a szekularizáció analógiájára. Ebből következik, hogy nem is lehetséges és nem is szükséges a Kárpát-medencei magyar identitás valamiféle „korszerűsítése”. Szükséges viszont azoknak az okoknak a felszámolása, amelyek miatt ez az identitás védekező jellegű. Van azonban az identitásoknak egy, az élővilág rendszertani szerveződéséhez hasonló hierarchiája. Vannak a helyi, lokális, etnikai csoportidentitások, ezekre épülnek a regionális identitások, aztán maga a (kulturális) nemzeti identitás, ezek fölött is lehet például közép-európai vagy éppen európai identitás. Ebben a hierarchiában középszinten, a faj élővilágbeli kategóriájához hasonlóan, a nemzet áll, fontos közös jegyével, a nyelvvél.⁷ Az alapidentitás tehát a nemzethez és a nyelvhez kapcsolódik, ezen belül – akár több szinten – lehet eljutni a lokális identitásokhoz, és minden lokális, regionális identi-

tásnak megvan a maga nyelvváltozatbeli, nyelvjárási kifejeződése is.⁸ Ebből az is következik, hogy a nyelvjárásoknak is van identitáskifejező, identitáserősítő szerepük: bennük még a nyilvánosságban sem az elkülönülést érezzük, hanem a változottságban való összetartozást. Ebből az is következik, hogy a nyelvmegtartásnak mintegy feltétele a nyelvváltozatok használatának bátorítása, megőrzése.

Többféle értelemben szokás hivatkozni a kettős identitásra, noha a szintagma belső, szemantikai ellentmondást tartalmaz: az identitás tudvalévőleg azonosságot, önazonosságot, az ehhez fűződő öntudatot jelenti, olyan, mint a kongruencia matematikai fogalma. Az identitás elvileg kizárja a kettősséget. Ez részben mégis lehetséges úgy, hogy a fő identitástényezőket elkülönítjük: beszélni lehet valakinek az állampolgári identitásáról, a nemzeti identitásáról, a felekezeti identitásáról stb. Ebben azonban minden esetben van egy domináns elem, az alapidentitás meghatározója. Az ilyen kettősség az alapja az olyan helyzeti konfliktusoknak, hogy Magyarországon románoknak, szlováknak mondják a romániai, szlovákiai magyarokat. A magyarországi külső identifikálás az állampolgárságra vonatkozik, és ez sérti a kisebbségeket, akik számára ez nem elsődleges, hanem járulékos körülmény az önazonosságukban. Nem ritka az alapvető identitástényezők inkongruens szerveződése sem, és a kettős identitást inkább ehhez szokás kapcsolni. A kétnyelvűséggel foglalkozók jól tudják, hogy vannak olyan kétnyelvű beszélők, akiknek szimultán elsajátított két első nyelvük, „anyanyelvük” van, kettős kulturális kötődésük stb. Felnőtt korban rendszerint az ilyen beszélők is kialakítják az eredetileg két első nyelvük, két kultúrájuk számukra természetes sorrendjét. Eldöntik, hogy ők kicsodák. Az identitástényezők inkongruenciája úgy is megjelenik, hogy azok nem a megszokott módon kapcsolódnak össze az egyéni identitásban: szlovák tudatú, magyar anyanyelvű (Szlovákiában), román tudatú és anyanyelvű református (Romániában) stb. Ezek átmeneti, instabil identitások, amelyek folyamatosan és természetesen végigkísérik a nyelvcserét, az identitásváltást.

Nyelvi folyamatok a külső régiókban

$$\begin{array}{ccccccc}
 L_1 & \rightarrow & \frac{L_1}{L_2} & \rightarrow & \dots & \rightarrow & \frac{L_2}{L_1} & \rightarrow & L_2 \\
 (1) & & (2) & & (3) & & (4) & & (5) & & (6) & & (7)
 \end{array}$$

A fenti ábra a nyelvmegtartás és a nyelvcsere között végbemenő nyelvi folyamatokat kívánja ábrázolni, megjelölve a folyamatok hét lényeges mozzanatát. A továbbiak-

ban ezeket vesszük sorra, és vázlatosan szólunk arról, mely fázishoz milyen célok és milyen nyelvi tervezési feladatok kapcsolhatók a nyelvmegtartás érdekében.

(1)

Az első nyelvhez nem az a cél és érdek fűződik, hogy a beszélőik egynyelvűek maradjanak, hanem, hogy használhassák és megtarthassák anyanyelvüket (nem anyanyelvüket *is*, hanem elsősorban azt!). Jelenleg a peremrégiókban a magyar kétségtelenül veszélyeztetett nyelv. A nyelvpolitika, a státustervezés tekintetében: „A cél az, hogy az utódállamok magyarjai többségének biztosítva legyen, hogy életük java részét *anyanyelvükön* élhessék meg – munkában, közéletben, szórakozásban – anélkül, hogy életpályájuk megcsönkulna, előmenetelük csorbát szenvedne; s hogy ugyanez leszármazottaiknak is biztosíttassék, magyar nyelvű oktatással az óvodától a doktórátusig.”⁹

A nyelv státusának megnyugtató rendezése csak politikai, jogi síkon lehetséges, más síkon konfliktusokhoz vezet. Ilyen konfliktus színhelye a kolozsvári egyetem, ahol a magyarnak mint anyanyelvnek az elismertetése ellenkezésbe ütközik. Elsősorban azért, mert ez országosan sem rendeződött. A nyelvpolitika ma már nem kizárólag belső ügye az egyes államoknak, meghatározó azonban továbbra is az állami nyelvpolitika, ezt kell elfogadhatóvá tenni az államközi nyelvpolitika és a nemzetközi szabályozás eszközeivel. Máris kialakult az a helyzet, hogy az EU-ban minden tagállam nyelve „hivatalos”-nak számít, otthon azonban minden marad a régiben.

(2)

Nyelvi környezetétől függetlenül többnyire mindenki belátja a kétnyelvűséghez fűződő érdekeit. A kérdés az, hogy a második nyelv elsajátítása mikor, hol és hogyan történik. Ez a három körülmény határozza aztán meg, hogy milyen lesz a beszélő kétnyelvűsége. Ebben a tekintetben Romániában az tapasztalható, hogy a) román többségű környezetben a gyermekek spontán módon tanulják meg az utca, a lakótelep nyelvét, és ez a nyelvváltozat nem föltétlenül segíti őket aztán az iskolai előmenetelben, az akadálymentes szocializációban; b) a gyermekek 15-20%-a úgy kerül be magyar anyanyelvűként a román oktatásba, hogy magyarul meg sem tanul írni-olvasni, első nyelve így már eleve háttérbe szorul, a második nyelv magas szintű elsajátításához pedig nem kapja meg az iskola támogatását; c) a magyar többségű környezetben élő gyermekeknek az iskolában kellene megtanulniuk az államnyelvet, az iskola azonban a nyelv ismeretét várja el tőlük, az államnyelvnek mint idegen nyelvnek az elsajátításában módszeresen nem segíti őket. Ezért is van az, hogy gyakran sikere-

sebb a világnyelvek oktatása, mint az államnyelvé. A mostani helyzet tanulsága az, hogy a kétnyelvűsödést nem lehet spontán, természetes folyamatként kezelni, magára hagyni, aztán – ahogy most a hatóság teszi – a beszélőre, a szülőkre hárítani a felelősséget. Ahhoz, hogy az eredmény, maga a kétnyelvűség, stabil és funkcionális legyen a mai igényeknek megfelelően, intézményesen, az oktatáspolitikai eszközeivel meg kell teremteni a feltételeit, az eszközeit, a beszélő nyelvi környezetétől függően.

(3)

A cél tehát, amely ritkán valósul meg kisebbségi környezetben, az anyanyelv-dominanciájú kétnyelvűség és többnyelvűség. Ebben a kétnyelvűségben egyaránt meg kellene lennie a magas szintű anyanyelvi kompetenciának (a regionális értékekkel!) és a magas szintű államnyelvi tudásnak. A magas szintű, hozzáadó (additív), anyanyelv-dominanciájú kétnyelvűség jelenthetné a stabil kétnyelvűséget. Az oktatásban gyakorlatilag minden elemével gondok vannak: a magyar nyelv és irodalom oktatása is jelentős mértékben nélkülözi a funkcionalitást, a célszerűséget (Romániában a megfelelő tankönyveket is), a román nyelv magas szintű oktatását pedig paradox módon leginkább és legkövetkezetesebben az oktatási hatóság akadályozza. Ez nem véletlen, és nem is az a fő oka, mint általában gondolják, hogy nemzeti elfogultságában a hatóság nem hajlandó elismerni, hogy a román az idegen nyelvekhez hasonló módszerekkel és eszközökkel lehetne eredményesen oktatni. Inkább arra kell gondolni, hogy az államnyelv alacsonyabb szintű ismerete részben igazolója lehet a hatóság részéről megnyilvánuló lingvicizmusnak, részben pedig része annak az instabil kétnyelvűségnek, amely nyelvcserehez vezet. Ha pedig megvalósult az a kétnyelvűség, amely magas szinten és eredményesen hasznosul a beszélő számára, még mindig alapvető feltétele a nyelvmegtartásnak a nyelv használata: „A döntő az, hogy a szlovákiai magyaroknak milyen lehetőségeik vannak anyanyelvük használatára a magán- és a közélet különböző szinterein. Minél kisebb mértékben szorulnak rá a beszélők a másik nyelvre, annál inkább anyanyelv-domináns a kétnyelvűségük, s így annál kevésbé jelentkezik anyanyelvükben a másik nyelv hatása.”¹⁰

(4)

A kétnyelvűvé válás és a nyelvhasználat körülményeitől, motivációitól, az 1. nyelv iránti attitűdtől függően a kisebbségi kétnyelvűség már eleve felcserélő, szubtraktív jellegű. Alacsony szintű és instabil, kognitív és szocializációs funkcióiban kisebb lehet az értéke, mint az egynyelvűségnek. Ebben a kétnyelvűségi típusban természetesen és szinte törvényszerűen következik be dominanciaváltás: fontosabbá válik a 2. nyelv használata, értékelése egyre inkább háttérbe szorítja az elsőt. Az ebben közrejátszó tényezők közül meghatározó lehet a tannyelvválasztás, a családi kétnyelvűség,

a munkahelyi, a lakóhelyi környezet stb. Csökkentheti a dominanciaváltás veszélyét a színvonalas anyanyelvi oktatás, a magyar kultúra és a magyar nyelv hagyományos és pragmatikus értékeinek a tudatosítása, az anyanyelvi mozgalom. A nyelvi tervezésben ez a nyelv presztízisének növelését jelenti, a nyelv iránti attitűd javítását. Most a külső régiókban a magyar nyelv szimbolikus fölértékelődése tapasztalható és a pragmatikus, kommunikatív érték csökkenése (nyelvválasztásban, főképpen a tan-nyelvválasztásban). A presztízistervezésben a kettő közelítése a cél, annak felismertetése, hogy a nyelv nem önmagában, szimbolikusan nagy érték, hanem mindennapi használatában, eszközváltásban is.

(5)

A nyelvcsere a másodnyelv-dominanciájú kétnyelvűség előzi meg. Azt lehet állítani, hogy az alacsony szintű felcserélő kétnyelvűség, amelyben már a 2. nyelv dominál, az esetek többségében nyelvcserehez vezet (ha másképpen nem, a 2. vagy a 3. generációban bizonyosan). Teljes mértékben megalapozott Lanstyák István véleménye: „A világtörténelem sokszor igazolta, hogy *van* alapja annak az állításnak, mely szerint a kétnyelvűség a nyelvcsere előszobája. A kisebbségi kétnyelvűség többnyire instabil állapot, mégpedig nemcsak az emigráns, hanem az őshonos kisebbségi közösségekben is. Ha egy közösség abba a helyzetbe jut, hogy második nyelvét azonos szinten vagy jobban beszéli, mint az anyanyelvét, hosszú távon nem tud ellenállni annak a kísértésnek, hogy gyermekeinek a társadalmi érvényesülés szempontjából hasznosabb nyelvet adja át: ez pedig általában az államnyelv.”¹¹ A közhiedelemmel ellentétben, nem az államnyelv hatása, nem annak kontaktuselemei jelentik a fő veszélyt. A nyelvhasználatban valóban ezek a kontaktusjelenségek, kölcsönemek válnak feltűnővé: a romanizmusok, a szlovakizmusok stb., ezektől szeretné „megtisztítani” a nyelvet a laikus nyelvféltő, de még a hagyományos nyelvművelés is. Holott ezek csak következményei az anyanyelv alárendelt helyzetének, a korlátozó és diszkriminatív nyelvpolitikának.¹² A nyelvi állomány tervezésében mégsem lehet eltekinteni attól a feladattól, hogy csökkenteni kell a kontaktusjelenségek számát. Elsősorban ezek jelentik a legfeltűnőbb különbségeket a magyarországi és a kisebbségi nyelvváltozatok között, az általunk „határtalanításnak” nevezett program pedig éppen e különbségek csökkentését célozza.¹³ Ilyen hatása van például a szaknyelvi vagy más „hiány”-regiszterek pótlásának is, a szaknyelvi oktatásnak és a szaknyelvek használatának. Ehhez egyaránt fontos a nyelvhasználat lehetőségének megteremtése, és az ehhez szükséges eszközök (tankönyvek, szótárak) elkészítése és használata.

(6)

Magának a nyelvcserének van egy, a nyelvi funkciókat érintő, azokat fokozatosan szűkítő, elsődleges dimenziója, és ennek következményeként megy végbe magának a nyelvnek a leépülése, az első nyelvnek a másodikkal való fölcserélése. Ebben a kettős folyamatban csökken az első nyelvhez fűződő nyelvi kompetencia, a beszédben általánossá válik a kényszerű kódváltás. Így vannak ezzel egyre nagyobb számban például azok a gyermekek, akik román nyelven konfirmálnak, mert nem tudnak magyarul. Ebben a fázisban játszik szerepet a szórványoktatás, és szerepe lehetne a hitoktatást megelőző vagy azzal párhuzamos nyelvoktatásnak. Ez a határhelyzetben folyó nyelvoktatás még inkább nyelvi rehabilitációnak tekinthető, mint nyelvi revitalizációnak. A szórványoktatás erdélyi intézményei és központjai jórészt egy-egy elkötelezett személyiség (Böjte Csaba, Kallós Zoltán és mások) missziós tevékenységként jöttek létre alapítványi és egyéb támogatásokkal. Nagyon fontos munkát végeznek hétvégi oktatás formájában a kisebb központok is, ám státusuk, támogatottságuk bizonytalan, létük rendszerint egy személyhez és az ő elkötelezettségéhez kapcsolódik. Ezek a központok számukban és mostani befogadóképességükben elégtelenek. És a missziós elkötelezettségen túlmenően egyre sürgetőbbé válik az ezekben az intézményekben folyó oktatás szakmai megalapozása, a módszertanok és az oktatási eszközök kidolgozása azon az ismeretlen területen, amely az anya-nyelvpedagógia és az idegennyelvek oktatásak között húzódik.

(7)

A másodnyelvi egynyelvűség a nyelvcseré és gyakorlatilag az identitásváltás végpontja.¹⁴ A nyelvcserén átment közösségek korábbi anyanyelvük reliktumaként rendszerint ritualizált szövegeket őriznek meg szakrális funkcióban. A kultikus szférában az anyanyelv az Istennel való beszélgetés eszköze lehet, és ekkor már nem fontos a megértés, a szavak értelmének ismerete, csak a misztérium. A moldvai magyarok körében is vannak, akik anyanyelvükből már egy szót sem tudnak, de magyar nyelvű imádságokat ismernek. A magyar nyelv szakralizációját jelzi több dél-erdélyi szórványtelepülésről Vetési László, Verespatakról Máthé Dénes.¹⁵ Az ilyen helyzetben lévő közösségekben a nyelvi tervezésnek nincs más lehetősége, mint a nyelvi revitalizáció, az elfelejtett nyelv élesztése, esetleg éppen azokra a reliktumokra alapozva, amelyek a szakralitásban őrződtek meg. Ilyen revitalizációs programnak tekinthető a moldvai magyar gyermekek magyar nyelvoktatása. A nyelvi revitalizáció gyakorlatára, módszertanára és esélyeire több példa van a világ különböző részeiről. Ezeket a tanulságokat is meg kell ismerni, hasznosítani lehet őket.

A nyelvmegtartás és a nyelvcsere között végbemenő nyelvi folyamatok nem sorsszerűek: minden fázisukban lassíthatók és vissza is fordíthatók. A disszimilációnak, az elhagyott nyelv újratanulásának több példáját látjuk közvetlen környezetünkben is (leglátványosabban a még Romániában élő svábok körében). A folyamat időtartama, a történelmi példák szerint, igencsak változó: 5–6 generáció volt az örmények, a svábok esetében. Öt–hat évszázad alatt sem zárult le a moldvai magyarok körében, és ilyen veszély nem is fenyegette az autonómiát élvező székelyeket és szászokat. Egy olyan általánosabb tanulságát is meg lehet fogalmazni a nyelvi folyamatok elemzésének, hogy félrevezető az integráció és az autonómia alternatívaként való beállítása, hogy tudniillik integráció *vagy* autonómia. Az autonómia nem alternatívája az integrálódásnak, hanem feltétele. Az autonómia nélküli integrálódás ugyanis egyenlő az identitás feladásával. Az autonóm integrálódás jelentheti a biztosítékát az integritás és az identitás megőrzésének. Az autonómia pedig, amely annyi vitát és tanácsalanságot vált ki a közösségen belül is, személyi változatában nem jelent mást, mint az emberi méltóság megélésének lehetőségét, közösségi vagy akár területi változatában pedig a szülőföldjén élő közösség elemi szuverenitását. A nyelv vonatkozásában a félelem nélküli nyelvhasználatot, a nyelvhasználat szabadságát.

Jegyzetek

- ¹ Közös, összehangolt kutatások folynak már a '90-es évek elejétől, az eredményekről élőnyelvi konferenciákon hangzottak el beszámolók, publikációk is rendszeresen jelentek meg, 2001-től pedig az Akadémia által létrehozott kutatóállomások működnek hálózati szerveződésben: a Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kolozsváron és Sepsiszentgyörgyön, a Gramma Nyelvi Iroda Dunaszerdahelyen, a Hodinka Antal Intézet Beregszászon, illetve a többi szomszédos országban (Szerbiában, Szlovéniában, Ausztriában, Horvátországban) munkájukat velük összehangoló kutatók. A kutatóállomások bemutatkozását l. Magyar Nyelv CI, 2005, 1: 105–113.
- ² A hagyomány szakrális nyelv nélkül is meghatározója lehet az identitásnak, például a romák identitásában.
- ³ A nyelvhasználati jogok világi és egyházi szabályozásának elkülönülését korábban részletesebben elemeztem *A hitélet anyanyelvisége a mai Erdélyben* című tanulmányomban (*A nyelv ritkuló légköre. Szociolingvisztikai dolgozatok. Kolozsvár, 2001. 184–193*); l. még Szilágyi N. Sándor: *Nyelvi jogok, egyházi nyelvhasználat. A magyar nyelvű mise kérdése Moldvában* (a Benő Attila–Szilágyi N. Sándor szerk. kötetben: *Nyelvi közösségek – nyelvi jogok. Kolozsvár, 2006. 323–328*).
- ⁴ *A magyar nyelv jelene és jövője Szlovákiában*. In: Lanstyák István–Szabó Mihály Gizella, *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony. 12–18.
- ⁵ *Nyelvi emberi jogi polémiák*. In: Benő Attila–Szilágyi N. Sándor szerk., *Nyelvi közösségek – nyelvi jogok. A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 3. Anyanyelvűek Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár, 2006. 15*. A tőle idézett szerzők: Blommaert, Jan: *The Asmara Declaration as a sociolinguistic problem: Reflections on Scholarship and Linguistic Rights*. *Journal of Sociolinguistics* 2001, 5: 131–142; Edwards, John: *Language diversity and identity*. In: John Edwards, ed., *Linguistic Minorities, Policies and Pluralism*, 277–310. Academic Press, London, 1984; May, Stephen: *Language and minority rights: ethnicity, nationalism and the politics of language*.

- Harlow, Essex, England & New York, Longman 2001; Pennycook, Alastair: *Critical Applied Linguistics: A Critical Introduction*. Mahwah, N.J.: Lawrence Erlbaum, 2001.
- ⁶ Péntek János: A kisebbségi identitás dinamikája – más megközelítésben. *Kisebbségkutatás* 2001, 10: 15–20.
- ⁷ Részben ebben gyökerezik az előző század első felében a faj és a nemzet, a faj és a nép fogalmának szándékos vagy szándéktalan keverése, például Szabó Dezsónél.
- ⁸ Ez a hierarchikus szerveződés értelmetlenné teszi a különböző szintek szembeállítását, azt például, hogy palóc vagy magyar, székely vagy magyar, csángó vagy magyar. A vagy helyett ilyen esetekben csak az és-nek lehet értelme.
- ⁹ Ankerl Géza: A Kárpát-medence nyelvterületeinek fenntartása. Nyugati példák és nemzetközi jogi eszközök. *Magyar Szemle* 1993, 2, 9: 906–919.
- ¹⁰ Lanstyák i. m. 13.
- ¹¹ I. m. 15.
- ¹² Ismét Lanstyák István megállapítását idézve: „Ami a kisebbségi helyzetben élő kétnyelvű beszélőkre, sőt magára az általuk használt anyanyelvre nézve valóban veszélyt jelenthet, az a kisebbségi helyzetből fakadó, sokszor a többségi hatalom nyelvviszaszorító, lingvicensista politikájára által is gerjesztett nagyfokú nyelvi hiány, ill. ennek szélsőséges változata, a nyelvcserehelyzetben jelentkező nyelvreépülés. Ezt azonban korántsem a másodnyelv hatása idézi elő, hanem az első nyelv használatának korlátozottsága. (A másodnyelv nagymértékű hatása, amely velejárója a nyelvreépülésnek – itt nem kiváltó ok, hanem következmény.)” I. m. 13–4.
- ¹³ A programról, a vele kapcsolatos elvi és gyakorlati problémákról a határtalanítás egyre gazdagodó szakirodalmából I. Csernicskó István: Gondolatok a nyelvi egységről és a nyelvi változatosságról. In: Beregszászi Anikó–Csernicskó István: ... itt mennyit ér a szó? Írások a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról. Ungvár, PoliPrint, 2004. 110–117; Kolláth Anna: Fejezetek a kisebbségi magyar nyelv összehasonlító vizsgálatából. Határtalanítás: előzmények és eredmények – szándék és megvalósulás. *Magyar Tudomány* 50: 156–163; Lanstyák István. Határtalanítás (a Magyar értelmező kéziszótár 2. kiadása után, 3. kiadása előtt). In: Mártonfi Attila–Papp Kornélia–Sliz Mariann szerk.: 101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére. Budapest, ELTE, 2005; Szoták Szilvia: Fejezetek a kisebbségi magyar nyelvhasználat összehasonlító vizsgálatából. Határtalanítás; örvidéki szavak magyarországi szótárakban. In: Keményfi Róbert szerk.: *Osztárak források – magyar kutató*. Debrecen–Bécs, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke–Collegium Hungaricum, 2005.
- ¹⁴ Az 1992 és 2002 közötti asszimilációs veszteséget Szilágyi N. Sándor nagyon körültekintő és óvatos becsléssel közel negyvenezre teszi, ez az évtized általános apadásának mintegy egyötöde (l. tőle: Asszimilációs folyamatok a romániai magyarság körében. In: Péntek János–Benő Attila szerk., *Nyelvi jogi környezet és nyelvhasználat*. A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 2. Kolozsvár, 2005. 24–94.)
- ¹⁵ A ritualizált szöveg fogalmáról, a „maradvány nyelv” szakralizációjáról I. Péntek János: A ritualizált szöveg. In: Péntek János szerk., *Szöveg és stílus*. Editura Presa Universitara Clujeana, Kolozsvár, 1997. 329–334. Esettanulmányok, példák: Máthé Dénes: A verespataki magyarság kétnyelvűségének/nyelvcserejének előzményei és jellemzői. *Kétnyelvűség III*, 1995, 2: 9–16; Tánccs Vilmos: Nyelvváltás a moldvai csángók imarepertoárjában. *Kétnyelvűség III*, 1995, 2: 51–68; Vetési László: Az egyház – nyelvi és lelki otthon. In: Ördög Gyárfás Lajos szerk., *Egyház és anyanyelv*. AESZ-füzetek 1. Sepsiszentgyörgy, 1994. 15–17.